

Мойсєв І. К.

«РІДНА ХАТА»
В СИСТЕМІ КАТЕГОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Сучасна думка ревно охороняє суверенітет індивідуальності як вищої цінності. Але самій людині — носієві рухливо безмежного духу — властиво виходити за свої межі, трансцендувати себе, знаходячи сенс існування в іншому. Користуючись «наданою» свободою самовизначення, вона спрямовується в соціальну площину актуального життя, де ідентифікує себе з певними спільнотами. Але тут на неї вже чатують такі механізми центрації інтересів, волю, орієнтацій, які вивисшують спільні ідеали, цілі, ідеології і владно підпорядковують їм людину, стереотипізуючи її та маніпулюючи нею. Така суперечливість, зрадливість соціально-горизонтального руху особистісної ціннісної свідомості, ескалація якої назовні призводить до зворотної експансії духовної влади, спричинилася до постмодерністського скептицизму щодо будь-яких панівних надій. Проте передбачливе самообмеження зазіхань у поміркованій культурі толерантності й поліфонії точок зору, на мій погляд, все ж гальмує вільний саморозвиток суб'єктів, прокладаючи кордон між ідеальним прагненням дійти «до кінця» і подолати будь-яке, наперед задане, обмеження — і «табу» на

нав'язування своїх переконань іншим, тобто на життєтворчу реалізацію своєї позиції. Вся ця ситуація, замкнута контрверсивністю свободи і необхідністю її меж, вважаю, може бути розімкнута і доречно доповнена обширом культурно-історичного самоствердження людини, рухом углиб.

Такий вихід з актуально звуженого простору на потенційно безмежний передбачає ревальвацію поцінування минулого, насамперед цілковитої відмови од нігілізму, притаманного утопічним «ідеям-фікс» (пролеткульт тощо) з їх домінантою на майбутньому, та гедонізму (маскульт, споживацтво тощо) з його домінантою на «сьогодні». На відміну од, скажімо, теорії Ейнштейна, що включає механіку Ньютона як частковий, «відносний» випадок, у культурі кожне наступне досягнення є частковим, «відносним» проявом-розвитком тоталітету можливостей, закладених попередниками. Парадокс «попередники не лишають наступників, наступники створюють собі попередників» ілюструє і розрив між «батьками» й «дітьми», і неодмінну потребу поновити зв'язок. *Минуле не минає тою мірою, якою його оцінюють як спадщину — терен співтворчості.* Культура переважно і є спадщиною — збіркою ціннот, які крізь затверділу форму палітурок, музейних експозицій, структур ментальності, «словникові холоди» (П. Тичина) понять волають про оживлення і продовження. Цей заповіт-заклик є проявом справжньої духовності: адже сенс життя тим самим радикально виходить за межі свого «тіла», долає час і простір, коли річ *рече*. Такого відродження хотіли від нас пращури (порівняймо максиму М. Федорова).

Отже, розуміння минулого як населеного співрозмовника-ми, історії як буття, істотно причетного до кожного з живих, відкриває перед особистістю заманливо безмежний простір діяльності, досить альтернативний щодо вище згаданого, найнавальніша експансія в який нікому сторонньому не може заважати. Зрозуміло, і тут людина вільна у виборі ідентифікації. Але арабіст А. Кримський був, проте, українцем, а «російський» письменник М. Гоголь писав до матері, що його «серце назавжди залишиться прив'язаним до священних місцин батьківщини». Річ у тім, що культурно-історичному обширові (як і просторово-часовому континумі взагалі) властиво згортатися в локуси, що ми їх називаємо етнічними і національними світами. Життєвий («потрібнісний») світ народу, підлягаючи синергетичному закономірному локалізації (спрощено кажучи — взаємотягінню подібного), є природною передумовою культурної цілості, яка витворює власну смислову суб'єктивність завдяки ціннісно-пізнавально-буттєвій *центрації* духовного життя. Цей

центр, космо-психо-логос (за висловом Гачева) є специфічним модусом мислення. Де і в чому зосереджуються найвищі варіанти стійлості, там найяскравіше постає і її самотність у тості ісленневих, ритуальних, світоглядних та ін. формах мовно-мисленнєвої дійсності. Центр такого першосуб'єкта мав ціннісно-оволодіну, критеріально-нормодавчу, владно(доладно)-впорядковувану, мотиваційно-перетворювальну, емоційно-мисленнєву власну буттєвість, що проявлялася у вірі (прийнятті особеною), ідеї (змістовно спрямованій думці), волі (психічній формі), дії. Отже, суб'єктивність, унаслідок центрологічності трансформується в суб'єктивність, світ етносу (нації) — в саморух культури, традицію.

Оскільки «локально-тягловий» спосіб організації духовних надбань визначений природою й історією, то особистість, котра шукає вертикальної ідентифікації, має нерівнозначний вибір: бути націоналом, маргіналом або полінаціоналом. Нерівнозначний, бо якщо, скажімо, ментальність така, а мовне середовище інше, то не спрацьовує підсвідомо диференціація відтінків, ще інакше, то не покладатися на логіку, справді універсальну, і логічно лишастись. Наука (як логічна) — всесвітня, культура — національна. Схльост різноетнічних ментальностей здебільшого був наслідком війн, насильства, полону, рабства; в історії не схрещення народів (зокрема новітні «етнічні тигли» міграцій), справді збагачує їх, але ціною ностальгії, трагічної типу США) справді збагачує їх, але ціною ностальгії, трагічної типу закинутості, самотності, відчуження, психічних травм. Культура багаторазово дублює себе по суті в усіх творах, зокрема в трьох осяжних іпостасях — предметній формі спадщини, котрої свідомості-підсвідомості, індивідуальній свідомості-лективній свідомості, — для того, аби все споріднене трималося купи, відтворюючи систему співвідносності і взаємопризначеності компонентів, а не для того, щоб руйнувати ціле.

Уточнимо поняття. Світ етносу (нації) — це осмислена даним модусом мислення (див. далі) довколишня дійсність, що вона внаслідок освоєння мовою-думкою стає суб'єктивністю — надбанням культурно-історичного суб'єкта. Наприклад, дощ, вітер — безсумнівні надбання української традиції, символи. Весь цей суб'єктивований світ, у якому закріплено значення, виступає як спадщина — щодо наступних генерацій. Світ — все те, що освітлене Логосом. Невимушено я перейшов на мову категорій української культури. Бо «світ» — це і є означення найосіянішої реальності, починаючи з найдавні-

шого нашого фольклору, колядок. Зрозуміло, що в світі символів і символ світу не може не бути символом. Але цікаво, що, через всеосяжність, він може символізувати тільки сам себе, тобто має логічний момент конкретного збігу денотату і слова — момент образу-поняття. Таке, хай миттєве, співпадання найзагальнішого і найконкретнішого, на мій погляд, характеризує першопочаток мислення як істинного — першоуявлення. Далі, етимологія слова вказує на функцію «світити», тобто на джерело світла, ніяк не зв'язане фізично з тим, що освітлюється. «Непов'язаність» денотату і засобу фіксації вважають знаком. Отже, категорія «світ» була водночас і знаком — знаком присутності спільноти, її Логосу в природі. І образом — образом-поняттям (способом) мислення, форма якого здатна конкретно «покривати» буття (до речі, архетип покриття пов'язаний з чоловічою роллю неба). Власне — альфою і омегою, зародком-яйцем, де запрограмована зрілість, потенцією, що уможливорює розвиток. В семантиці універсали розрізняємо три триєдині рівні: а) *світ чий? — даного Логосу даного народу*. (рівень знаку, онтологічного відношення суб'єкта до «своїї» реальності); б) *як узятий? — такою думкою, яка спроможна охопити все* (рівень образу-поняття, гносеологічної форми); в) *що собою являє? — таємницю всеохопно-синкретичної потенційності* (рівень символу, пізнавально-ціннісної невизначеності, «ще-не-знання, але вже-не-не-знання»). Отож старовинний образ *світового яйця* (згадаймо ще вислів «аб ово») має зміст, піддатний логічній експлікації.

У міфологічній картині світу також неважко знайти відповідник центрові культурно-історичного суб'єкта. Це — *сонце*. Божество українців-аріїв-хліборобів та інших осідлих народів, які внаслідок осідлості опановували певним локусом території і накопичували певний досвід шляхом успадкування-наступництва. Вище начало має дуже багато синонімів. Ось чому: а) кожний народ називав його по-своєму; б) це суто уявна сутність, якій фантазія може надавати різної подоби; в) воно саме по собі — «Бог зна що», а проявляється у функціях, звідки серія назв — Абсолют, Отець, Цар (влада), Норма, Вищий Порядок, Закон, Віра, Надія, Любов, Софія, Розум, Ментал, Вище Знання (світ Біблії в системі Сковороди), Вищий Судія, Справедливість, Правда, Велике, Ідеал, Істина, Вічне, Дух, Слово Боже, Логос, космо-психо-логос, мова (дім буття), ментальність-ідентичність спільноти, колективна психіка, Род, Творець, Око, світогляд, національна ідея і т.д., які «працюють» у науці, моралі, мистецтві, політиці тощо.

Сонце фігурує в Біблії в таких аспектах: а) розрізняє світло

і тьму, добро і зло тощо; б) життєтворить людину; в) все робить ясным, відкритим, справедливим; г) «особливо сонце слугує образом слова Божого»; д) «речники слова Божого... возсіяють, як сонце»; е) воно є Вічне Слово, Господь, світло правди, істина¹. Його «зв'язок з оком або зором відомий у багатьох солярних міфах»². «Зв'язок золота, райського саду і його плодів з сонцем характерний, зокрема, для слов'ян»³. Таким чином, бачимо всі функції, вище постульовані, приписані центрові суб'єкта: а) встановлювати первинне відношення «суб'єкт — об'єкт», «розум — природа», що розгортається по лінії «причетність — належність — володіння» і означає *ствердження себе в бутті і ствердження буття як свого (мого-нашого), тобто творення* — онтологічна функція; б) «світити розумом» і бачити «духовним оком» — гносеологічна функція; в) бути критерієм, Судією, розрізнити «золото» і «полову», правду і лжу, високе й низьке та інші ціннісні опозиції — аксеологічна функція⁴. Мабуть, це той мінімум достатності, який дозволяє діяти, творити.

Як відомо, спочатку був створений світ, потім — людина. Ця міфологема пояснюється дуже просто: першим суб'єктом була спільнота, котра сказала «це мій світ» (мій-наш), далі з неї виділилась людина. Хоча процес виділення-відділення, творення-народження особи триває впродовж усієї історії, становлячи її зміст-сенсація, і має низку етапів, зокрема етап особистості, пов'язаний з Христом, етап творчої індивідуальності, пов'язаний з авангардизмом постмодерніті, — все ж цей процес мав початок, коли хтось уперше сказав «я є». І що ж міг сказати про себе, про «я» вособлений Логос? Щонайперше, суто логічно можна припустити, він мусив усвідомити своє ставлення до двох уже існуючих реальностей, свою *належність* до них. Це могло звучати так: «Я — син батька-сонця і матері-землі», тобто, інакше кажучи, я — плоть од плоті Роду і природного світу. Тут знову ж таки підкреслимо онтологічний аспект самопокладання: буття народило буття. Але це не є специфічною ознакою, а повторенням процедури творення світу.

По-друге, мало виникнути усвідомлення своєї *окремоті* від «батьків». Оскільки відмежованості від Логосу не було ніякої (на емансипацію від Бога пішли тисячоліття), то «я» зрозуміло себе як тіло, окреме від світу. Але оскільки, крім світу (землі,

¹ Библейская энциклопедия. — М., 1991. — С. 666.

² Мифы народов мира. — Т. 2. — М., 1992. — С. 461.

³ Там само.

⁴ Точніше — нормативна. Термін зрілої форми («анатомія людини») символізує в тексті тенденцію, що веде до неї через примітивніші форми («анатомія мавпи»).

природи), не було нічого, з чим своє тіло можна було б порівняти, то уподібнення до «матері» й зумовило відомий архайчний спосіб пізнання світу як тіла (антропоморфізм) і тіла як світу (природоморфізм). Тут підкреслимо гносеологічний аспект, який, з одного боку, повторює пізнавальне ставлення Логосу до світу за допомогою єдиної універсальї мислення, а з другого — розвиває-доповнює відображення завдяки зворотному зв'язку: взаємовіддзеркаленню світу і тіла людини.

Третій логічний аспект самоусвідомлення — цілком специфічний для істоти, котра через нього і стає людиною. «Я» така окремість, яка відчуває саму себе і бачить себе осторонь, тобто може «на власній шкірі» розрізнити добро і зло, хороше і погане, щастя і горе тощо. Спільнотний регулятив, будучи «вмонтований» в окреме тіло, склав механізм критеріальної рефлексії другого рівня і розвинув чуттєвість у простір свідомості. Людина — мікрокосм: в ній є сонце (обличчя, голова), чий розум випромінюється з очей (образи, «нанизані» на архетип кола), і є світ (тілнне земне тіло), але дивина полягає в симбіозі цих начал усередині ества. Цю середину так і назвали — «серединою», тобто *серцем*.

Серце, з одного боку, орган тіла, а з другого — «від серця до Бога — навпростець дорога», «від серця до неба — шляху не треба». Головний наслідок двобічності — суміщення знання і відчуття в тому секторі «конкретної тотожності», де знання цінностей і норм життя чуттєво-переконаливо «відгукується» в переживанні власним еством наслідків додержання або порушення тих цінностей-норм. Тому людина може ставати справді окремою, самостійною: вона має в собі критерій оцінки (за традиційною термінологією, сама до себе опосередкована Родом) — Логос, який тримає в полі зору тіло (самовідчуття) і поведінку, так що стає підконтрольним контур прямого і зворотного зв'язку між ними — система, здатна вдосконалюватись. Мавпа, яка порушила правила, зазнає кари від ватажка стада. А от критерій інтеріоризувався, і дикун, котрий випадково з'їв їжу вождя (а це табу), коли йому сказали про те, чия це їжа, враз починає корчитися від болю в животі і помирає. Особистість, котра согрішила, відчуває страх і розкаяння перед Богом, бо має, за прислів'ям, *«Бога в серці, а царя в голові»*. Нарешті, моральна особистість переживає муки совісті як самопокару, хоча вони (муки) є інтеріоризованою інвективною референтної спільноти. Наведені приклади пунктирно ілюструють хід вдосконалення внутрішнього регулятиву і самої людини у промовисто кризових ситуаціях неадекватності, «злочинів». Але зміст серця як *індивідуально-емоційної аксіо-*

логії цим не вичерпується, має безліч аспектів, що заслуговують окремого розгляду.

На українських іконах бачимо символ Ока-Сонця, вписаного в трикутник. Це Логос у триєдності творення. Втім, саме поява людини визначила трьохелементну систему буття: «сонце — серце — світ», або «народ — людина — природа», або «нація — особистість — культурна спадщина». Триєдина сутність дубльована в трьох іпостасях унаслідок прямо-зворотної кореляції між ними і діє в площинах практичної діяльності та імагінального мислення.

* * *

Йдучи шляхом логоміфії міфології, тобто логічної розгортки міфологем, я намагався деміфологізувати зміст каркасних категорій української (і не тільки) культури. Вони структурують надземну частину універсальної схеми світового дерева. Серце — осереддя стовбура, сонце — верховіття, світ — півкуля, окреслена радіусом доріг.

Хоча дороги пролягають по землі, але є і дорога вгору, до сонця: «Лежить брус на всю Русь, встане — до неба достане» (загадка). Принципово важлива риса доріг — властивість завертати «з краю світу» назад, додому, до середини. Дорога не мала б сенсу, була б руйнівною, коли б односпрямовано вела геть у безвість. Натомість вона будує світ осідлості, здійснює «обмін речовин» у ньому, прямозворотний зв'язок. Є стежини і шляхи, путі близькі й далекі. Перші кроки дитини від колиски до стін окреслюють радіусом світ хати⁵ — найближчу сферу буття. Стежини, босоніж уторовані дітлахом, позначають сферу села, рідного краю. Дороги, перемиряні дорослим, формують світ країни, батьківщини. Ці три сфери, ізоморфні сорочці (містичному двійникові тіла) та між собою, є дублікатами-віддзеркаленнями людини. Тут бачимо принцип матрешки, відомий з казок: скриня під дубом, у скрині качка, в качці яйце, в яйці ключ, — три (чи більше) оболонок «серця».

Дорогу долі розглянемо як символ діяльності, але не рутинної повсякденної праці, а в аспекті оновлення й розвитку. Дороги минулого були, власне, бездоріжжям, сповненим небезпек, ризику і пригод. Селянин ставав на путь, «добре помолившись», бо тим самим переносив сенс існування на мету

⁵ Дана стаття продовжує роботу автора: *Мойсейв І.* Рідна хата — категорія української духовності // *Сучасність*. — 1993. — № 7, 8.

подорожі і важив життям. Він тепер ставав *сам для себе засобом* досягнення мети у протиставленні з підступними силами лісів, річок і гір. Його психіка і тіло закарбовували обставини путі, а порепані підшви ніг нагадували географічну карту. Людина оволодівала землею, оволодіваючи собою. Мусила віднайти внутрішні резерви, випробувати свою — власну — волю, скласти іспит на здатність реактуалізувати потенціал. Перемагала себе, заглиблюючись у власне «потойбіччя», аби розкутурхати якесь «друге дихання» з підсвідомості, розбудити якогось сплячого «Кундаліні». Оця боротьба, особливо зі знемогою-слабкістю, не могла не позначитись на міфологемах відвідин підземного світу (предків, бо за допомогою віри в предків центрували волю і контролювали тіло) і зв'язки над потойбічною силою. А звільнення-пробудження сплячої красуні — це здобуток пізної землі, з якою вже взяло шлюб загартоване, пристосоване тіло.

Герой привласнює прихований (похований) скарб нового знання, досвіду і здібностей. Тепер час додому, «до родиноньки», яка, власне, й була кінцевою метою мандрівки з самого початку. Доцентрове тяжіння-повернення до хати-батьківщини, де людина «залишила своє серце» (все найцінніше, сенс життя), виявляє відносність мети і здобутку мандрівки, стверджує абсолютне коло буття, що його «видно» звіддалік, осторонь, і виступає дистанційною метафорою ідентифікації як зближення. Оскільки семіосфера була просторово топографічною, то фізичний рух у ній означав і рух думки, що на фініші зводилась до речення, припустимо: «Там — інакше, а вдома — краще», тобто ціннісного судження. Прислів'я типу «East or West — Home is best» відомі в багатьох народів.

Коли подорожанин відходить, ізолюється від батьківщини, він зосереджує рідноту в серці і тим формує серце як зосередження ціннот, точку з'єднання смислів буття. Коли він повертається, то приносить це сконцентроване ставлення. Як поршень у локомотиві, він іде й повертається, зосереджує в серці і віддає особистісний здобуток. Далі, тою мірою, якою світ Роду ще доособистісний, сердечне ставлення мусить розподілитися в ньому рівномірно, розпорошитися в небі, зірках, печі, рослинах, тваринах, сусідах, могилах, бо всім треба віддати шану і подарунок-жертву. Образно кажучи, кров серця розноситься судинами по всьому тілові світу. Загальне асимілює окремість, щоб гомогенно в кожному окремому заховати всезагальний сенс — така тотальна метонімія.

Крім героїчно-особистісної, «фаустіанської», ще є буденна дорога скороминущого життя — річка часу. Мерці належать землі, а пам'ять про них спливає річкою в море вічності. Там,

за морем, на небі є вирій, куди відлітають душі-пташки. Рай-вирій у Бога «за пазухою», коло Сонця. Звідти летється життєдайне проміння, зокрема дощове. Сонячний дощ живить весь світ, зокрема малий — сад коло хати. В хату приходять колядники і від імені *кола* бажають, аби «рай розвився та в цьому дому». Бачимо ланцюжок: «людина — могила (хата-домовина) — земля — річка — море — небо — рай — сонце — дощ і світло — світ — сад — квіт і плід — хата — людина», — все логічно, одне коло одного, разом — коло з кількома симетріями. Не можна, до речі, з подивом не помітити, що маршрут повторює колообіг дивовижної субстанції, праоснови життя — води.

Тепер про хату — одну з оболонок осердя буття, де контамінуються, перехресчуються сонце і світ, закон і матеріал. Ставлення до вищого начала виражається в семантичній підпорядкованості інтер'єрові — святому місцю: архаїчному сакральному стовпу, ритуальному вогнищу-жертovníку, столу-вівтареві, а в християнські часи — покуті. Крім того, тридільність по вертикалі (льох — світлиця — горище) матеріалізує в конструкції уявлення про три світи: підземний, земний, небесний; сонях стріхи пов'язаний із сонцем.

Поспільна семантика хатніх конструкцій і начиння — наслідок не тільки пієтету людини до Логоса, а й відношення Закону до побуту, його вимогливого, нормативно-регулятивного впливу. Покуть — представництво Бога спільноти в хаті людини. Спількування в контурі «серце — Логос», взаємодія «інтер'єр — божник» витворює множини смислів, що їх утілено в речах хатнього побуту і формах поведінки.

З другого боку, в хаті відбувається взаємодія людини зі світом у звуженому масштабі задоволення безпосередніх тілесних потреб — у їжі, теплі, сексі тощо. Будучи олюдненою, маючи «Бога в серці», вона задовольняє потреби не стихійно-тваринним робом, а семантично-впорядкованим чином. Приписуваний речам сенс і їхня об'єктивна ужиткова доцільність далеко не завжди збігалися: були випадки, коли плем'я мерло з голоду серед поживних плодів, на які було накладено табу, — але по волі, впродовж історії, психологічна значущість і предметна змістовність, перебуваючи в стані (контурі) взаємної координації, пристосовувалися одне до одного, витворюючи форми практики (часом химерні, магічні) і фіксуючи вдалі моменти «доречного» пізнання. Між іншим, річ колись була реченням, словом; ця архаїчна тотожність вказує на те, що успішний момент досвіду усвідомлювався тільки тоді, коли його визнавав колективний Логос, тобто на рівні спільноти. Фігуранально ка-

жучи, коли слово було Богом, тоді Бог мислив безпосередньо речами. «Лексику» мови речей побуту ґрунтовно описав О. Байбурін, він же відзначає недостатню розробку їхньої «граматики»⁶. Двобічну орієнтацію хати добре виражає слово «добрий»: а) підходящий, корисний, вчасний, міцний, такий, що добре надається до діла, — звідси «хатнє добро», майно, скарб (практичне відношення); б) морально добрий, співчутливий, ласкавий, милостивий, поблажливий, той, що дарує благо, добротворчий (духовне відношення). Обидва значення мають спільну підставу: «добрий» — відповідний, узаємнісний, чуйний, відгукливий, тобто добрий на контакт, відповідь, спілкування, взаємодію. Особливим випадком добре «припасованих» взаємостосунків був контур «чоловік — жінка». Вона для нього — ближча до землі, він для неї — ближчий до неба. Бог шлюбну Лад забезпечував злагоду між ними. З лона гармонійної взаємності двох тіл природно джерелює породження, розмноження, відтворення. Зрозуміло, що ставлення до жінки, землі, світу симетричне ставлення до чоловіка, спільноти, Логоса.

Добробут — добре буття. Хата — місце, де людина відчуває себе найкраще, «як у себе вдома». Адже вона вдома у себе, в інтер'єрі самої себе, власного втілення. З одного боку, тілесного, — комфорт, затишок, зручності, вигоди, з другого, духовного, — дорогі серцю символи, родичі, речі. Хата — найближча сфера самоствердження особистості, її власний екзистенціал. Тут «хочу» і «мушу» збалансовані так, як людина того прагне і заслуговує. *Тут особистість найбільшою мірою може бути сама собою — істинною людиною.* Хата рече правду про хазяїна, бо вона його alter ego. Хата належить власникові, але правда належить Логосові. Вдвох із собою дарма здаватися, треба *бути*. Момент істини є водночас і моментом буття. Справжнього буття «я». Таким чином, *зі спілкування з тим, що ми вважаємо близьким, рідним, «своєю половиною», витворюється онтологія серця — кришталєво-тендітна, але абсолютно незаперечна внутрішня реальність, яку годі вгледіти під найпотужнішим мікроскопом.*

Дублікацію «сонця — серця — світу» або «Роду — людини — природи» бачимо в самій людині: «очі-розум — серце-чуттєвість — тіло-дія», в структурі хатнього інтер'єру: «божник-Логос — стіл-вівтар — піч-їжа-тепло», в структурі традиційного села: «церква — майдан («колодки») — садиби», а також, зрозуміло, в абстрактній схемі країни-суспільства. Середній член цих «тризубів» — топос спілкування, який щодо одного полюсу

⁶ Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлении восточных славян. — А., 1983.

виступає як представник другого, а щодо другого — як представник першого. Внаслідок спілкування, взаємодії, суміщення в одному місці прямо-зворотних зв'язків у їхньому епіцентрі відбувається синтез амбівалентності, «що» і «як» — наприклад, людське сприйняття, з одного боку, це відчуття тіла, з другого — розуміння, а разом — усвідомлення дійсності, включаючи усвідомлення того, що ми це усвідомлюємо.

В науці побутує уявлення про наступальну роль людини, котра виборює свою гідність, свої суб'єктивні прерогативи, повалюючи догматичні норми спільноти і «розтворюючи» хаос інстинктів. Нібито клин, вона розколює цілісну природу на дві протилежні половини. Таке уявлення пов'язане є парадигмою гуманістичного титанізму Відродження (П. Гайденко) і відповідало пафосу новоєвропейської глобальної експансії (ідеологічної та комунікаційної). Але, як відомо, дві світові війни та екологічна криза змушують змінити парадигму протистояння на толерантність. На мій погляд, «завойовництво» є лише моментом «співіснування», революційність — еволюційності, новаторство — традиції, а саме тим моментом, коли зміст співжиття інтеріоризувався як свій і має позбутися колишньої форми. Так, дитина діалектично долає батьків, але мусить визнавати їхній моральний пріоритет. Людина тоді виступає активним емансипатором щодо «ідолів натовпу» і комплексів підсвідомості, коли «пасивно», в ході біографії-історії, засвоїла, зробила своїми, підвладними (а) абсолютну вимогливість (буттєвість) Логосу і (б) відносну піддатливість природи, зокрема інстинктів. (Побіжно висловимо припущення, що віра — це інтеріоризація того, чим первісно була влада: почуттям абсолютної належності родові, яке згодом стало довірою, особистісною діалогічною адресованістю; корінь «вл» унаслідок чергування сонорних міг перейти у «вр». Додатковий доказ полягає в тому, що влада не сприймалася як тиранія, а була просто визнаним і непорушним законом порядку речей — ладом, на який могла цілковито покладатися сестра надії — віра).

Термін «інтеріоризація» вживаємо в культуротворчому сенсі «окультурування», власне виховання людини, наслідком чого є ідентифікація. Ідентифікація зі спільнотою є ставленням, що зворотно відтворює шлях засвоєння цінностей (норм, світобачення) цієї спільноти. Наскільки хтось прийняв ідеї й регулятиви колективу як свої, настільки він відчувається в ньому як «свій». Коли особа жорстко «вмонтована» в рід, то ототожнення з ним є її самосвідомістю.

Але коли й наскільки в історії суспільства, внаслідок полігенезу, виникає розмаїття спільнот (національні, фахові, ви-

робничі, політичні, релігійні, дозвільні тощо), то особистість відчуває, що вона становить собою щось більше, ніж кожне з них зокрема, й ідентифікує себе з «іден», одиницею, самою собою як ні з чим не зрівняною. Така індивідуалізація стала підставою тієї ж новоевропейської погорди і зверхності, хоча самовпевнена винятковість вивищується завдяки визнанню прав і свобод людини множиною референтних спільнот і без цієї основи — основи гідності — руйнується як картковий будиночок. Той самий будинок, хата як сфера самоствердження гідності та втілена самоідентифікація взагалі існує тільки завдяки «повазі» майнового законодавства до права «есквайра» на «свою фортецю».

Третій прояв ідентифікації полягає в належності світу — спершу Логосу-Менталу-Родові, потім відокремленій особистості. «Наша» земля, «волесть», «область», підвладна владній волі — велінню спільноти («влада» однокоренева «волі») перейшла у «мій» край, де «я» відчуває себе вільно, «як у себе вдома», «воліє» як особистість. Коли батьківщину вітають словами «тут все моє» (Г. Севернюк), то мають на думці взаємоналежність, ототожнення з рідним краєм, опосередковане отою ріднотою, родом. Коли говорять «моя мова», «моя культура», «моя спадщина», то проголошують належність до «історії мого народу», піднімаючись до історичного рівня мислення, стаючи на точку зору історичного суб'єкта, ототожнюючись з Його Сонцем, Логосом, Менталом, з його волею тривати, продовжуватися, що її нині називаємо «національною ідеєю». Оскільки, за моделлю дивергенції полігенезу, саме минуле є з'єднувальним, «спільним корінням», що тотально ріднить буття, то таку ідентифікацію я назвав би *«вертикальною»*. На ній тримається культура.

...

Семантичний аналіз давньоукраїнського довкілля виявляє дивовижне поєднання форми і змісту, дискретного і континуального. Кожен з понад сотні досліджених О. Потебнею образів — яскрава чуттєво-предметна індивідуальність «на поверхні», але в глибині символічної потенційності вони за значенням пов'язані одне з одним, переплетені, дифузні, що утворює суцільну тканину континуально-смыслового тла життя. Вони ніби тяжіють до прадавнього знакового рівня свідомості, коли кожне окреме могло означати все.

Тотальний смисловий зв'язок світу, згорнутий в окремий символ, визначає його потенціал для думки і культури, так

звану «невичерпність» («криниця», «джерело») ⁷, розроблювану сучасним мистецтвом. Але для колишньої символічної свідомості ця «незглибінь» мала сакральний, непорушно-твердий, абсолютно-буттєвий характер. На цій ствердженій Логосом «тверді» символи складали досить жорстко детерміновані структури, асоціації, що для їх моделювання вдало прислужився метод структуралізму. Якщо знак — це, сказати б, знак закону абсолютної влади цілого над окремим, групи над особою, то символ — символ норми, яка більш «доладно», «хитро» — опосередковано регулює поведінку: за допомогою напіввнутрішнього «треба» особи та «слави», «поговору», морального тиску.

Респонденти етнографічних польових опитувань посиляються на «так прийнято», «так ведеться», «так робили діди, не нам міняти», тобто обгрунтовують ментальний стереотип нормою і заповіддю Роду. Знаковий і символічний ірраціоналізм був досить раціонально доцільним щодо відповідного штибу життя і здатності його розуміти ⁸. У сучасників нема підстав для погорди і зверхності: наші пращури були по-своєму не менш розумні і *did themselves best*.

Потенційність символу — «ріг достатку» його парадигмальної продуктивності. Це стосується рівною мірою «хати» та всієї символічної свідомості-підсвідомості в цілому. Наприклад, цілитель-жрець-мудрець володів цілісністю всезнання. Спостереження над сучасними претендентами на всевідання (магами, гадалками) ⁹ показує, що так, можна дати відповідь на будь-яке питання, але форма відповіді буде такою загальною і загадковою, що гадка реципієнта, намагаючись пізнати «за хвіст» вислизаючи за химерною траєкторією жадану «гадину» відгадки, узгодити її з життєвою скрутною годиною (серія однокорених слів), неодмінно впадає в гіпнотичний стан і «здійснює» (в йогівському сенсі), об'єктивізує, тобто чує-бачить той варіант розв'язку, який підсвідомість «вважає» вірогідним. Ефект оракула, віщуна, чудодія полягає в актуалізації загально-знакової форми психіки, ментальної потенційності підсвідомого, де справді є відповідь на будь-яку проблему, тобто всезнання. Півфабрикатом пророцтва, що розсекречує його технологію, є така порада-відгадка («що»), для розуміння-застосування якої потрібна в свою чергу ще одна порада-відгадка («як») — і т.д. в амплітуді «що — як», звивистими кільцями звабної думки...

⁷ «Джерело» етимологічно пов'язане з «жерло», «горло», «жерт», «жрець», «жертва», звідки джерелювали культи.

⁸ «Не я живу, а живе в мені Христос» (Гал.2,20).

⁹ *Крымский С. Б., Парахонский Б. А., Мейзерский В. М.* Эпистемология культуры. — К., 1993. — С. 94.

Історію людини можна виразити послідовністю «особини — особа — особистість», а її мислення — «знак — символ — образ і поняття». Хоча, як показано вище, загальний принцип зрілої форми іманентно, імпліцитно, евентуально закладений з самого початку. Те саме стосується і «Дієслова», того Слова, яке зумовлює дію. Тут бачимо етапи «Вищий Закон — Усталена Норма — цінність». Особистість «власний розум має», зокрема щодо справді важливого у житті, вільно, з внутрішньої спонуки присвячує себе цінностям, відгукуючись на їхній «заклик». Мірою того, як людина стає самоспонукальною, саморегульованою, самовладною, вище начало спочатку набуває, а потім втрачає форму грізного володаря, ідола і відтак виступає вартостями: коханого співрозмовника, совісті, правди, планетарного розуму ноосфери тощо.

Відповідно трансформується і «той світ». Первісний смисл буття, щоб охопити в «понятті» (знаку-уявленні) все буття, мусив бути винесений за межі буття, в потойбіччя. Дух, як безмежна здатність трансцендуватися, маніфестував себе виходом за межі тіла. Культ предків — культура предковичності. Згодом з могили виростає-проростає давньоукраїнське зерно орачів-хліборобів, розвивається в древо життя, у верховітті якого душі-пташки в'ють гніздо раю-вирію. «По сусідству» титан Зевс засновує Олімп. Підземне «царство мертвих» перетворюється на роздвоєний тандем «пекла-раю», нормодавчий сенс якого вкладає покару і заохочення. В силовому полі аксеологічного дуалізму (і гносеологічного дуалізму полярних категорій) культура вчиться дедалі докладніше, деталізованіше розрізняти добре і погане, гарне і потворне і т.д. в кожній «клітинці» життя, водночас виявляючи конкретний зміст речей і виховуючи образно-понятійне сприйняття. Але сад культурних цінностей нації пам'ятає корінь, з якого він виріс, — невтримну трансценденцію з поза-буття.

Трансценденція духу представлена також жертовністю. Первісно жертвували окремим заради загального, особиною заради Роду, «видобуваючи», «вивільняючи» дух з тіла і посилаючи цього посланця до предків. Потім приносили дар Сонцю, сподіваючись на його магіко-практичну «милість». У подальшому помічаємо інверсію: так, Христос (загальне) заклав себе заради кожного з людей, маніфестувавши вагому цінність особистості. Втім, хоча тенденція від сакралізації до гуманізації безперечна, її ще зарано доводити до крайності антропоцентризму: так, Христос водночас офірував собою як людиною — Отцю, тобто вписав свій подвиг у модель обміну дарами (типу: «ми — гекатомбу, нам — дощ, перемогу абощо»),

спілкування з Горішнім. Сучасна людина, вірна «пракореню», зберігає здатність до самопожертви в ім'я фундаментальних цінностей, але віддає перевагу віддачі себе «по частинах», трудовій, творчій відданості справі життя. Саме завдяки тому, що особистість стосовно до вищого начала опоседекована хатою-сім'єю та іншими «проміжними оболонками», енергія ідентифікації з чаруючим Верховним не сягає фанатизму ідеї-фікс, а канонізується у формах цивілізованого співжиття.

У змальованій семантичній топографії світу знаходять своє місце і доречність решта категорій: зерно, могила, корінь, земля, сад і т.д. — що їх значною мірою структурує довкола себе хата. Хоча їхній зміст наука вивчає, починаючи з робіт О. Потебні, він не вичерпаний, бо невичерпний. Малий Тарасик Шевченко, розповідають, побачив стовпи, що підпирають небо. Їх три — вертикальних аломорфи: *дерево* (корінь — стовбур — віття), *людина* (тіло — серце — розум), *хата* (погреб — житло — дах). Дублікати структури першотворення, вони «незмінно замінюють» один одного в текстах культури як «незліянні і нероздільні». У космосі класичного українського села кінця XIX — початку XX сторіччя континуальна дифузія семантем вже була обмежена певною логікою їхнього зв'язку, пластичного переходу, переливу одна в одну, причому за ланцюжками природного і візуального зв'язку. Рівновага напівсимволів-напівобразів становила дивовижно гармонійний і прекрасний світогляд, що насадив Україну, додав сил на все трагічне XX сторіччя.

* * *

Семантичні дослідження, діючи на позитивно структуралістському рівні, так би мовити, замикають смисл у символи, обмежуючись контекстуальним аналізом здебільшого старовинних текстів. Зроблено блискучі досягнення, хоча б унікальна енциклопедія «Мифы народов мира». З'ясовані закономірності підвалин культури тепер мусять «розімкнутися» — знайти гідну інтерпретацію і застосування в нашій гуманітаристиці, включаючи педагогіку. Але це можливо тільки в тому разі, якщо визнавати ієрархію рівнів культури, де архаїчний, етнічний рівні — базові і визначальні щодо національного і сучасного. Якщо ж, за взірцем природничо-наукового відкриття, орієнтуватися на революції (у філософії, мистецтві, стилях життя тощо) і ні на що не схожі витвори оригіналів, то раціонально пояснити таку «розсипану мозаїку» (А. Моль), «розбите дзеркало» (А. Тарковський) буде принаймні важче.

Культурологічний пріоритет минулого над сучасним ба-

зується на моделі полігенезу, яка деревоподібно дивергує з кореневої парадигми. Тому, скажімо, моя інтерпретація серця — лише один з можливих варіантів розуміння тієї осяжної сутності, яку мав на думці Г. Сковорода. А старослов'янське поняття Роду, мабуть, ще більш містке, ніж стереоскопічна семантика цього і того світу, як нині її вдається реконструювати. За цією логікою, найархаїчніші космогонічні міфи могли б становити інтерес саме як моделі космогенезу, але про такі студії не доводилося чути¹⁰. Фразеологізм «древня мудрість» має підставою щораз ширший і синтетичніший «підтекст» («підсвідомість») форм мислення в їхніх щаблях углиб віків. Схематично кажучи, що менше понять, то вони місткіші. Що ж до рівня символів, то його багатство має характер айсберга: ідентифікатор власного родоводу, шукач синтезу, філософ і поет завжди тут знайдуть більше, ніж могли сподіватися. Доречно приєднатися до висловлюваної думки, що Україна перебуває на старті розвою, маючи «нерозтрачений» культурний потенціал.

Але бути Кошцем чи Гобсеком замало. Надбання минулого мають бути затребувані як цінності. А це забезпечується переважно тим, що їх усвідомлюють як конструкти індивідуального досвіду. Щоб збагнути вартість символу хати, треба зберігати вірність хаті свого дитинства. Тоді загальнокультурний сенс цієї універсали («сонце») поєднується з інтимним переживанням і вдячною згадкою («світ дитинства»), разом витворюючи живу заповідь-заклик («серце») — насажений чинник духовності й поведінки. Психологія цінностей така, що інтеріоризоване загальнозначує має «побратися» з індивідуальним досвідом емоцій, тоді в контурі їхньої взаємодії виникає механізм саморуху, причетний вічності.

У творчості українських поетів, прозаїків, драматургів, кінорежисерів, малярів, піснярів, артистів та інших хата стала парадигмою безлічі оригінальних образних інтерпретацій. Це свідчить про світоглядний потенціал універсали, душевну чуйність авторів і результативний ефект «рогу достатку», звідки буквально вивергаються, вулканують численні твори-світи, на кшталт космогенезу. Незалежно від їхньої якості, вражає продуктивність символу. Ефект зумовлений, ясна річ, не тільки психологічно, а й соціально. Не зупиняючись на останньому, підкреслю демонстративну переконливість даного прикладу щодо резервів культурно-історичного минулого, коли його щастить трансформувати за «маршрутом»: «семантика — аксіологема — парадигма».

¹⁰ *Плачинда С.* Словник давньоукраїнської міфології. — К., 1993.

І насамкінець: чому хату величаємо «категорією». Насамперед, через широчезний репертуар функцій (знак, оберіг, символ, образ, поняття, ідея, ідеал, норма, метонім, алформ, тема, мотив, концепт, принцип, критерій, проблема, топос, міфологема тощо), які треба обійняти чимось найширшим. Упродовж історії хата виступала в ролі всіх форм мислення, крім «математичних», і багатьох форм діяльності. Вона не тільки конструє моделі світу, глобально поширений серед народів, а й наскрізна вертикаль історії культури, зокрема української. За особливостями і «відхиленнями» розуміння хати в ту чи ту епоху можна діагностувати стан суспільства і самопочуття людини. Власне, маємо камертон з резонатором — інтер'єром душі. В цій якості хата виступає інструментом дослідника історії культури і філософії, тобто гносеологічною категорією. Такий перехід предмета в спосіб пізнання, «що» в «як», знаменує вищий ранг рефлексивної змістовності мисленнєвої форми.